

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NƏSİMİ ADİL oğlu RZAYEV

ABŞ-ın İRAN SİYASƏTİ
(1951-1953)

İxtisas: 5502.01 – Ümumi tarix

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K İ – 2015

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

M.B. FƏTƏLİYEV

Rəsmi opponentlər:
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

N.A.AXUNDOV
H.C.ƏLİBƏYLİ

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Tarix fakultəsinin
“Ümumi tarix” kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 24 fevral 2015-ci il tarixli 52 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.161 Dissertasiya Şurasının “___” _____ 2015-ci il tarixli iclasında, saat __00-da olacaqdır.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” _____ 2014 -cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

S.Y.SÜLEYMANOVA

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dissertasiya işinin mövzusu müasir dövrün ən aktual problemlərindən birinə həsr olunmuşdur. Müasir dövrdə ABŞ-İran münasibətlərinin gərginliyi fonunda ABŞ-ın İran siyasətinin araşdırılması beynəlxalq səviyyədə tədqiqatçıların nəzər diqqətinin yönəldiyi əhəmiyyətli obyektlərdən birinə çevrilmişdir.

Tarixən Yaxın və Orta Şərq regionu ABŞ-ın siyasi maraqlarında vacib yer tutmuşdur. Hər şeydən öncə bu region ABŞ üçün strateji mövqeyi və zəngin enerji resursları baxımından olduqca cəlbedicidir. Bu regionun üç qitənin kəsişməsində yerləşməsi, cənubda SSRİ ilə həmsərhəd olması, Süveyş kanalının bu ərazidən keçməsi, Avropa, Asiya, Afrika, Atlantik su hövzəsi və Hind okeanını birləşdirən quru və hava nəqliyyat dəhlizinə sahib olması, onun Birləşmiş Ştatlar üçün həyati əhəmiyyətini artırırdı. ABŞ-ın İranda ekspansionist fəaliyyətlərinin yaranması XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. I Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın İranda ekspansionist fəaliyyətinin qarşısında başlıca maneə ingilislərin burada dərin kök salması idi. 1921-ci ildə ABŞ hökuməti “İranı rüslardan qorumaq” adı altında bu ölkəyə hərbi yardım kampaniyalarına rəvac verdi. Bu məqsədlə İrana 30 təcrübəli amerikalı zabıt göndərilmişdi.¹ 1922-ci ildə Artur Milsponun (Arthur Chester Millspaugh) rəhbərliyi altında İrana yeni maliyyə qrupu göndərildi. Milsponun qarşısına qoyulan əsas vəzifələrdən biri də İranın şimalında neft yataqlarının tapılması idi. O, həmin ilin noyabrında İranın Gömrük İdarəsinin Baş direktoru kimi fəaliyyətə başladı. Milsponun missiyası 20-ci illərdə İranın maliyyə və iqtisadi həyatını qismən tənzimləyə bildi.² Bununla da amerikalı nümayəndələr İranın daxili işlərinə müdaxilə imkanı qazanmış oldular. Bütün bu təbliğat kampaniyalarının nəticəsi idi ki, İranda İngiltərənin müstəmləkəçilik fəaliyyətinin əleyhinə olan və ABŞ-a rəğbət hissi ilə yanaşan yeni bir nəsil formalaşmağa başlamışdı. Britaniya və ABŞ arasındakı rəqabətin kulminasiya nöqtəsi bu ölkələrin iri şirkətləri arasında İranın şimalındakı neft yataqları uğrunda mübarizə olmuşdur. Bu mübarizənin ən acınacaqlı hadisəsi İran məclisinin ABŞ neft şirkəti olan “Sinkler”ə neftin istehsalı və daşınmasında xüsusi imtiyazın tanınması haqqında qərar çıxarmasından sonra britaniyalı casusların əli ilə təşkil olunmuş amerikalı vitse-konsul mayor Robert Embrinin 1924-cü il iyun

¹ Абдуллаев З. З. Начало экспансии США в Иране. Москва, 1963. с.47. 96 с.

² Ətraflı məlumat üçün bax: Əfşar Süleymani. İran – ABŞ münasibətləri: Maliyyə eksperti A.Ç.Milsponun İranda fəaliyyəti (1922-1927 və 1943-1945-ci illər).

Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2007, s.15-17

ayının 18-də qətlə yetirilməsi olmuşdur.¹ Bu hadisədən sonra ABŞ-İran münasibətlərində soyuqluq yaranmışdı. XIX əsrin 80-ci illərinə kimi İrana 50-dən artıq amerikalı missioner göndərilmişdi. Həmin missionerlərin əsas vəzifələri apardıqları təbliğat nəticəsində ABŞ-a meyilli sosial baza yaratmaq idi. XIX əsrin sonlarına doğru ABŞ kapitalının İrana nüfuz etməsi prosesi xeyli sürətləndi. İranın sənaye sahələrinə amerikalı mütəxəssislərin cəlb olunması ABŞ-ın burada daha bir məqsədinin reallaşmasına yol açdı. XX əsrin əvvəllərindən etibarən isə Birləşmiş Ştatların İranda ekspansionist siyasəti daha da geniş xarakter almağa başladı. Lakin missioner və ya ekspert kimi İrana gələn amerikalılar heç də həmişə imperialist niyyətlərə xidmət etmirdilər. Məsələn, 1907-ci ildə Təbrizə Amerika memorial məktəbinə (American Memorial School in Tabriz) missioner müəllim kimi gələn Prinseton Universitetinin məzunu 22 yaşlı Hovard Baskervill (Howard Conklin Baskerville) tezliklə Təbrizi bürümüş məşrutə hərəkatına qoşulmuş və 1909-cu ilin aprel ayının 19-da şah qoşunlarına qarşı döyüşdə həyatını itirmişdi. Təbriz fədailləri ilə çiyin-çiyinə döyüşdüyü üçün çoxları onu “ İranda Amerika Lafayeti” (American Lafayette in Iran) kimi çağırırdılar.²

İkinci dünya müharibəsi illərində ABŞ-İran münasibətləri yeni məcraya yönəldi. 1943-cü il dekabr ayının 1-də prezident F.D. Ruzvelt İrandakı müxtəlif missiyaların rəhbərləri ilə (Dreyfus, Milspo, Harli, Konnolli və b. ilə) görüşərək bu ölkədəki mövcud vəziyyəti və gələcək fəaliyyət imkanlarını müzakirə etmişdi. Ruzvelt hesab edirdi ki, “Atlantika xartiyası”nın tətbiq olunması üçün İranı təcrübə meydanı kimi istifadə etmək olardı.³ Müharibədə əsaslı dönüşün baş verməsindən sonra İran ABŞ diplomatiyasında daha vacib elementə çevrildi. Ümumiyyətlə, müharibə illərində ABŞ-ın İran siyasətinin əsas xəttini bu ölkənin hər hansı böyük dövlətin, xüsusilə, SSRİ-nin asılılığına düşməsinə yol verməmək təşkil edirdi. Müharibədən sonra Müttəfiqlərin əməkdaşlığına son qoyulmasında İran ətrafında cərəyan edən proseslərin də rolu az deyildi. SSRİ-nin

¹ Yenə orada, c.75.

² Hovard Baskervillin məşrutə hərəkatında fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat üçün bax: Stephen Kinzer. Reset: Iran, Turkey, and America's Future. Times Books, New York, 2010, pp.2-7

³ Юнгблюд В.Т., Чучкалов А.В. Политика США в Иране в годы второй мировой войны. Киров: 2011, с.54.

müharibədən sonrakı fəaliyyəti, ABŞ-ın siyasi dairələrində Moskvaya olan münasibəti xeyli dəyişmişdi.¹

İranda XX əsrin 40-cı illərinin sonlarından başlayan milli hərəkət böyük bir cərəyanın əsasını qoydu. Məhəmməd Müsəddiqin rəhbərliyi ilə başlayan milli mübarizə 1951-ci ildə İran neftinin milliləşdirilməsi ilə nəticələndi. 1951-53-cü illərdə baş verən hadisələr, hökumət çevrilişi, milli qüvvələrə tutulan divan demək olar ki, İranın gələcək siyasi kursunu müəyyənləşdirdi. Bu dövr hadisələri iranlıların yaddaşlarında olduqca dərin izlər buraxdı. ABŞ-ın dövlət rəsmilərinin də yaxşı bildiyi kimi Milli Cəbhə hökumətinin rəhbəri Məhəmməd Müsəddiqi İran əhalisinin təxminən 95-98%-i dəstəkləyirdi.² Bu qədər böyük kütlənin dəstəklədiyi bir şəxsi hakimiyyətdən devirmək ABŞ-ın bağışlanılmaz səhvi idi. Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin (MKİ) İranda 1953-cü il çevrilişində iştirak etməsi ABŞ-ın İran siyasətində dramatik dəyişikliklərə yol açdı. Bu dəyişikliklər təbii ki, birtərəfli olmadı. Həmin hadisə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində ABŞ-a münasibətin xeyli dəyişməsinə səbəb oldu. 1953-cü ildə Milli hökumətin devrilməsindən İslam inqilabına qədər olan dövrdə Məhəmməd Rza şah soyuq müharibənin bütün məsələlərində ABŞ-ın tərəfində çıxış edirdi. Bununla bağlı amerikalı tarixçi-diplomat Henri Kissincer yazır: “Mən də daxil olmaqla, o zamankı amerikalı siyasətçilərin əksəriyyəti Soyuq müharibə dövrünün müxtəlif böhranlarında Birləşmiş Ştatlara dəstək verdiyi üçün şahı dərin minnətdarlıq hissi duyuruq. Ancaq bizi hərəkətə gətirən əsl məqsəd İranın coğrafi mövqeyinin, təbii sərvətlərinin və bacarıqlı insanların fərqi olmağımızdır.”³ Hətta Vaşinqtonda şahı dəstəkləyən güclü lobbı formalaşmışdı. Bu lobbının tərkibinə Rokfeller ailəsi, dövlət katibi H. Kissincer və milli təhlükəsizlik üzrə prezidentin müavini Z. Bjezinski kimi nüfuzlu şəxslər də var idi. Yaxın və Orta Şərqdə, xüsusilə, İranda mühafizəkar rejimlərin dəstəklənməsi ABŞ hökumətinin regionda əsas siyasi kursu idi.

1953-cü il çevrilişindən sonra ABŞ İranda böyük nüfuza malik olsa da kəşfiyyatçıların təbircə desək əməliyyatın “əks təsir”inin baş verəcəyini əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq o qədər də çətin deyildi. Milli qüvvələrin, Quranı daha liberal şəkildə şərh edən liderlərin şah istibdad

¹ Robert M. From war to cold war. The Education of Harry Trumen. London: 1988, p.169

² The Ambassador in İran (Grady) to the Department of State. Tehran, July 1, 1951. FRUS: v.X, p.79- 81.

³ Henry Kissinger. Amerikanın dış politikaya ihtiyacı varmı?. METU Press, 2001. p. 177, 310 p.

rejimi tərəfindən məhv edilməsi İranın siyasi səhnəsində boşluq yaratdı. Həmin boşluğu milli qüvvələrdən daha çox təhlükəli radikal islamçılar doldurdu. 1970-ci illərin əvvəllərində İranda amerikalı qurumlara və vətəndaşlara qarşı həyata keçirilən terrorist hücumlar, 1978-79-cu il inqilabının anti-Amerika xarakterinin və inqilabdan sonra xüsusilə, buradakı ABŞ səfirliyinin əməkdaşlarının girov götürülməsi 1953-cü ildən etibarən İran xalqının ABŞ-a olan qəzəbinin məhsulu idi.

Soyuq müharibə dövründə ABŞ Yaxın və Orta Şərqdə üç əsas hədəf müəyyən etmişdi: 1. Sovet ekspansiyasının qarşısının alınması; 2. Fars körfəzinin enerji resurslarını təminat altına almaq; 3. İsrailin təhlükəsizliyini təmin etmək. Bu dövrdə Yaxın və Orta Şərq nefti ABŞ-ın neft balansında vacib hissəni təşkil edirdi. Yaxın və Orta Şərq nefti ABŞ iqtisadiyyatının və hərbi texnikasının əsas hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. ABŞ hökuməti İranı neft ticarətində başlıca “arteriya” kimi görürdü. Bu ölkə ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərqdə çox ciddi ticarət partnyoruna çevrilmişdi. Beynəlxalq neft konsorsiumunun 1954-79-cu illər ərzində İrandan idxal etdiyi neftin həcmi təxminən 2,5 milyard tona bərabər idi. ABŞ-ın ümumi neft idxalının 8-9%-i məhz İranın payına düşürdü.¹ OPEK dövlətləri ABŞ-a neft satışına embarqo qoyduqdan və neftin qiymətinin qaldırılmasından sonra ABŞ-da yaranan enerji böhranı bu regionun enerji resurslarının Birləşmiş Ştatların iqtisadi həyatında nə dərəcədə əhəmiyyətli yer tutduğunu bir daha sübut etdi. Bu regionda İrana strateji meydan kimi baxan rəsmi Vaşinqton onu müasir silahlarla təmin edərək SSRİ ilə Fars körfəzi arasında “bufer zona” kimi hazırlayırdı. İran Fars körfəzində ABŞ-ın silahlı polisi rolunu oynayır. Həmçinin, Fars körfəzi vasitəsilə Qərbdə daşınan Yaxın və Orta Şərq neftinin nəqliyyat təhlükəsizliyinin əsas təminatçısı İran idi. ABŞ silahları ilə təchiz olunmuş İran donanması Fars körfəzinə əsas çıxış yolu olan Hörmüz boğazında patrul rolunu icra edirdi.

SSRİ-nin dağılmasından sonra ABŞ-ın regionda siyasi prioritetləri yeniləndi. Enerji resurslarının təmin olunması, terrorizmlə mübarizə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində modernləşmə və demokratikləşmə ön plana çıxdı. ABŞ prezidenti Corc Buş 2006-cı il yanvarın 31-də konqresdəki illik hesabatında islam radikalizminin dünya üçün ən ciddi təhlükə olduğunu vurğulamışdı.² Amerikalı tədqiqatçılar Yaxın və Orta Şərqdə terrorizmin köklərini araşdırarkən 1953-cü il çevrilişinin üzərində həssaslıqla dayanırlar.

¹ Борисов Р. США: ближневосточная политика 70-е г. М. 1982. с.64

² Ширяев Б. А. Внешняя политика США // принципы, механизмы, методы. С. Петербургского университета, 2007. с.342. 441 стр.

Tədqiqatın aktuallığını artıran başlıca xüsusiyyətlərdən biri də 1953-cü ildən etibarən ABŞ-ın xarici siyasi kursunda yeni istiqamətin müəyyən olunmasıdır. Bu amili ABŞ rəsmiləri özləri də təsdiqləmişlər. Məhz bu dövrdə uğurla nəticələnən İranda Milli hökuməti devirmək məqsədilə hazırlanmış “AJAX” əməliyyatı ABŞ-ın xarici siyasətinə yeni keyfiyyət qazandırdı. Bu istiqamət sonrakı illərdə də beynəlxalq siyasi proseslərə ciddi təsir göstərdi. Bu əməliyyatın Birləşmiş Ştatlar üçün uğurlu nəticələnməsindən ruhlanan ABŞ hökuməti, analogi əməliyyatlardan 1954-cü ildə Qvatemalada, 1973-cü ildə Çilidə hökumət çevrilişləri təşkil etməkdə istifadə etdi.

1951-1953-cü illərdə İranda baş verən hadisələr keçmiş Sovet tarixşünaslığında Sov. İKP MK-nın rəsmi ideologiyasına əsasən araşdırıldığından, həmin dövrün ideoloji əngəlləri səbəbindən problemə obyektiv mövqedən yanaşmaq mümkün olmamışdır. 1951-53-cü il hadisələri birbaşa ABŞ-ın xarici siyasi kursunun əhatə dairəsində olduğundan həmin prosesləri işıqlandırmaq üçün Birləşmiş Ştatların arxiv sənədləri əldə olunmalı idi. Sovet dövründə bu sənədlərin əldə olunmasında ciddi maneələr var idi. Buna görə də Sovet tarixşünaslığında İranda baş verən 1951-53-cü il hadisələrində əsas səbəbkar kimi Qərb dövlətləri, konkret olaraq ABŞ və Böyük Britaniya ittiham olunsa da tutarlı rəsmi sənədlərlə ya əsaslandırılmamış, ya da qismən əsaslandırılmışdır. Tədqiqat işini amerikalı və keçmiş sovet tədqiqatçılarının əsərlərindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət onun problemi keçmiş SSRİ, ABŞ və İran mənbələrinə istinadən obyektiv mövqedən işıqlandırmasıdır. 1951-1953-cü il hadisələri ilə bağlı yeni açılmış sənədlər bu mövzunun daha obyektiv şəkildə, arxiv sənədlərinə istinadən işlənməsini zəruri etmişdir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. İranda 1951-1953-cü illəri əhatə edən neft böhranı zamanı ABŞ-ın buradakı siyasi fəaliyyəti geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. ABŞ-ın İran siyasəti Azərbaycan Respublikasının tarixşünaslığında indiyə qədər müstəqil xüsusi sahə kimi araşdırılmamışdır. Amerikalı tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin problemlə bağlı əsərlərində birtərəfli və ya qeyri-obyektiv yanaşmalara daha çox rast gəlinir. Lakin Azərbaycan dilində 1951-1953-cü il hadisələrini bütün detalları ilə işıqlandıran heç bir elmi əsər yazılmamışdır. Mövzu ilə bağlı tədqiqat işləri əsasən ingilis, rus və fars dillərində aparılmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında İran tarixi araşdırılarkən 1951-53-cü illər hadisələrinə çox qısa şəkildə yer verilmiş, bəzi önəmli məsələlərin üzərindən yalnız adı çəkilməklə keçilmişdir.

Soyuq müharibə dövrünün İranla bağlı proseslərinin ən əhəmiyyətli məqamlarını professor C. Həsənli araşdırmışdır. Onun azərbaycan, türk, rus, ingilis və fars dilində olan nəşrləri soyuq müharibə dövründə İran ətrafında cərəyan edən beynəlxalq münasibətləri yaxından izləmək üçün ən dəyərli mənbələrdən hesab olunur.¹

İranşünas tədqiqatçı Zakir Abdullayevin problemlə bağlı yazdığı monoqrafiya² ABŞ-ın İranda ekspansiya siyasətinin köklərini araşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin monoqrafiya sovet dövrünün ideologiyasına uyğun olaraq yazılmış olsa da, müəllifin istifadə etdiyi mənbələr kifayət qədər ciddi qaynaqlardır. Buna görə də, bu əsər müasir dövrümüzdə də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

1951-1953-cü illərdə İrandakı sosial vəziyyətin öyrənilməsi baxımından Seyidağa Onullahinin əsəri³ mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərdə İranda fəhlə sinfinin vəziyyəti və 1951-53- cü illərdə kütləvi tətil hərəkatının başlanmasının səbəbləri və nəticələri geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Tarix elmləri doktoru, tanınmış İranşünas alim Saleh Əliyevin rus dilində yazdığı əsərdə ümumi İran tarixi araşdırılmış, 1951-53-cü il hadisələrinə də müəyyən yer verilmişdir. S. Əliyevin kitabında əvvəlki rus ədəbiyyatından fərqli olaraq, Məsəddiq dövrünə münasibətdə yeni yanaşma hiss edilir.⁴ S. Əliyevin bu əsəri yeni və daha müasir faktlarla zəngindir.

Fahri Armaoğlu türk dilində XX yüzilliyin beynəlxalq siyasi münasibətlərindən bəhs edən⁵ əsərində 1951-1953-cü il hadisələrinə geniş yer verilməyib və əsasən ümumi xarakter daşıyır. Lakin onun iri həcmli bu kitabı müasir dövrdə dünyada gedən siyasi prosesləri aydın bir dildə şərh edir.

¹ Hasanli C. Soğuk savaşın ilk çatışması: İran Azərbaycanı 1941-1946. İstanbul, Bağlam, 2005. 548 s.

Гасанлы Дж., ССРИ-Иран: Азербайджанский кризис и начало холодной войны. (1941-1946) Москва: Герой Отечества 2006, 559 с.

Həsənli C., Sofuti M. Azərbaycan-İran, Soyuq müharibənin başlanğıcı. Tehran: Ketab-e Şəms, 1387, 582 s.

Hasanlı J. Stalin and the turkish crisis of the cold war, 1945-1953. USA, Lexington books 2011. 419 p.

Hasanlı J. Dawn of the cold war: The Soviet-American crisis over Iranian, 1941-1946. Harvard University, Rowman&Littlefield, 2006. 408 p.

² Абдуллаев З. З. Начало экспансии США в Иране. Москва, 1963. 96 с.

³ Onullahi S. 1951-53-cü illərdə İran fəhlələrinin tətil hərəkatı. Bakı, 1968. 145 s.

⁴ Алиев С.М. История Ирана XX век. Москва ИВ РАН-Крафт+, 2004. 644 стр.

⁵ Armaoğlu F. 20 yüzyl Siyasi tarihi. İstanbul, 2010. 1200 s.

Rusiyalı tarixçilər V.T. Yunqblud və A. V. Çuçkalovun 2011-ci ildə birgə çap etdirdikləri kitab İkinci dünya müharibəsi dövründə ABŞ-ın İran siyasətinə həsr olunmuşdur.¹ Həmmüəliflərin göstərilən əsəri müharibə dövründə və müharibədən sonra qalib dövlətlərin İranla bağlı planlarını dövrə aid sənədlərlə açıqlayır. Bu tədqiqat əsərində ABŞ-ın İranda ekspansiya siyasəti məhdud səviyyədə şərh olunsada müharibə illərində və müharibədən sonrakı ilk illərdə ABŞ-İran münasibətlərinə geniş yer verilmişdir.

Bəhs olunan dövrdə İranda siyasi partiyaların fəaliyyətini və ideologiyasını müəyyənləşdirmək baxımından L.M.Ravəndi-Fədainin Moskvada nəşr olunan kitabı² dəyərli tədqiqat əsəri kimi qiymətləndirilə bilər. L. M. Ravəndi-Fədaı bu əsərində qısa da olsa XX əsrdə İranda fəaliyyət göstərmiş siyasi təşkilatların və qrupların fəaliyyət mexanizmini və sosial baza tərkibini işıqlandırmağa çalışmışdır. Bu siyasi təşkilatlar arasında o, Milli Cəbhəyə xüsusi diqqət ayırmışdır. Həmçinin müəllif İranın Daxili İşlər Nazirliyinin müasir dövrdə ölkədə siyasi partiyalar və onların orqanları haqqında müəyyən etdiyi xüsusi qanun məcəlləsini də öz əsərində vermişdir.

Soyuq müharibə dövründə SSRİ və Qərb dövlətləri arasında İrana münasibətdə baş verən ziddiyyətlər fonunda BMT-nin toplantılarında müəyyən gərginliklər hökm sürürdü. Bu ziddiyyətlər BMT-nin fəaliyyətinin ilk dövrlərində daha aydın müşahidə olunurdu. Universal təşkilatın iclas salonlarında İran hadisələri ilə bağlı baş verən qarşıdurmaları və böyük dövlətlərin hansı maraqlardan çıxış etməsi İ. V. Qayduk tərəfindən işıqlandırılmışdır.³

Amerikalı diplomat, uzun müddət yüksək dövlət vəzifələrində çalışmış Henry Kissincer ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərq siyasətinə həsr olunmuş tədqiqatları ilə dünyada tanınır. O, ABŞ-ın xarici siyasətindən bəhs edən çoxsaylı tədqiqat əsərlərinin müəllifidir. Kissincerin türk dilinə tərcümə olunmuş əsəri⁴ ABŞ-ın xarici siyasətində əsas maraq obyektlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Lakin Kissincer həmin əsərində İrana qarşı qeyri-obyektiv mövqedən çıxış edir. Kissincer İran-

¹ Юнглоуд В.Т., Чучкалов А.В. Политика США в Иране в годы второй мировой войны. Киров: 2011, с.54

² Раванди-Фадая Л. М. Политические партии и группировки в Иране. Москва: Институт востоковедения РАН, 2010, 215 с.

³ Гайдук И. В. «В лабиринтах холодной войны: СССР и США в ООН, 1945-1965.» Москва: 2012, 331 с.

⁴ Henry K. Amerikanın dış politikaya ihtiyacı varmı? METU Press, 2001, 310 s.

ABŞ münasibətlərindəki hazırkı gərginliyi İranın “yolagəlməzliyi” ilə əlaqələndirir. Müəllif burada ABŞ-ın İran xalqının iradəsinə zidd olan “tarixi tədbirlərindən” qətiyyəni söhbət açmır. Fikrimcə, ABŞ-İran münasibətlərindəki mövcud gərginliyin davam etməsində təkcə İranı günahlandırmaq düzgün deyil. 2000-ci ildə “AJAX” əməliyyatı ilə bağlı ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin gizli qeydləri “Nyu York Tayms” qəzetində çap olunduqdan sonra Amerika ictimaiyyətində, eləcə də, dünya tarixçiləri arasında bu mövzuya maraq xeyli gücləndi. 1953-cü il çevrilişini araşdırmaq üçün ABŞ-da yaşayan bir qrup tələbə ciddi fəaliyyətə başladılar. Bu tələbələr sonralar dövrün və məsələnin ən güclü tədqiqatçılarına çevrildilər. Həmin tələbələr indi dünyanın tanınmış tarixçilərindən hesab olunan Mark Qazirovski, Ervand Abrahamian, Fəxrəddin Əzimi, Ceyms Bill, Məziyar Bəhruz, Malkolm Byrne, Riçard Kottam, Fərhad Diba, Mustafa Elm, Ceyms Qud, Mary Ann Heyz, Huma Kotuzian, Uiliam Rocer Luis və Sepəhr Zabihdən ibarət idi. Qrupun əsas rəhbəri Mark Qazirovski seçilmişdi. Mark Qazirovski bu məsələyə həsr olunmuş məqalə və əsərlərində mövzunu geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Onun redaktəsi ilə 2004-cü ildə çap olunan iri həcmli məqalələr toplusu mövzu ilə bağlı dəyərli mənbədir.¹ Qazirovskinin 1998-ci ildə “İranda 1953-cü il çevrilişi” adlı məqaləsində ABŞ-ın çevrilişə niyə razı olması, Britaniya rəsmilərinin və yerli iranlıların çevrilişdə nə kimi rol oynaması, Müsəddiq hökumətinin devrilməsində Birləşmiş Ştatlarının oynadığı rolun nə dərəcədə vacib olması kimi suallara aydınlıq gətirilmişdir.²

Daha bir tədqiqatçı Stefen Kinzerin konkret olaraq Müsəddiqin hakimiyyəti dövrünü qələmə alması və dövrün hadisələrini detalları ilə işıqlandırması maraqlı bir tədqiqat əsərinin ortaya çıxması ilə nəticələnmişdir. Kinzer arxiv sənədlərindən geniş surətdə yararlansa da onun istifadə etdiyi bu sənədlərdə proseslərdə iştirak etmiş şəxsiyyətlərin adları silinmiş olduğundan əsərin dəqiqlik dərəcəsi bir qədər zəifləmişdir.³ Kinzer 1951-1953-cü illərin hadisələrinə obyektiv mövqedən, Müsəddiqin şəxsiyyətinə rəğbət hissilə yanaşmışdır. Onun digər əsərində⁴ ABŞ-ın

¹ Mohammad Mosaddeq and the 1953 coup in Iran. Edited by Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne. New York, Syracuse University Press, 2004. 360 p.

² Mark J. Gasiorowski. The 1953 Coup D'etat in Iran. Department of Political Science/Louisiana State University. Document Revision: 1.4 Last Updated: 1998/08/23 23:26:15

³ Stephen K. All the Shah's men: An american Coup and roots of Middle East terror. USA, Jhon Wiley and Sons, 2007.

⁴ Stephen K. Overthrow: America's Century of Regime Change from Hawaii to Iraq. New York Times Books, Henry Holt, 2006. 384 p.

Qvatemalada və İranda təşkil etdiyi hökumət çevrilişləri öz əksini tapmışdır. Həmin əsərdə isə Qvatemala çevrilişi ilə İrandakı 1953-cü il çevrilişi arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər əlaqələndirilmişdir.

Tədqiqatçı Fərhad Diba tədqiqatları ilə Müsəddiqin siyasi bioqrafiyasını yaradaraq¹ onun bütün həyatını əks etdirmişdir. Müsəddiq kim idi, Qərb mətbuatının təsvir etdiyi kimi doğrudanmı o, kommunistlərin agenti idi, və s. bu kimi suallara aydınlıq gətirməyə çalışan F.Diba, (Müsəddiqin yaxın qohumu olmuşdur – N.R.) hadisələrin canlı şahidi kimi Milli Cəbhə liderinin siyasi portretini canlandırmışdır.

Müsəddiqin İranın təbii resurslarının milliləşdirilməsi uğrunda mübarizəsindən bəhs edən geniş həcmli əsərlərdən biri də Huma Katuziana məxsusdur.² H. Katuziyanın əsəri bioqrafik məzmununda yazılmış olsa da Milli Cəbhə hökumətinin siyasi mübarizəsindən, Müsəddiqin liderlik keyfiyyətlərindən, ölkədə daxili siyasi gərginliklərdən bəhs etməklə problemin tədqiqi üçün əhəmiyyətli mənbədir. Qazirovskinin rəhbərlik etdiyi, sistemli tədqiqatlar aparmaq üçün birləşmiş qrupun tərkibində olması onun əsərinin elmi keyfiyyətində də öz əksini tapmışdır.

Tarixçi Sepəhr Zabih Müsəddiq dövrünün tədqiqatçılarından biri kimi, onun şəxsiyyətini və mübarizəsini yüksək qiymətləndirmişdir. O, öz əsərində Müsəddiqdən sonrakı İran tarixini “Müsəddiq erası” adlandırmışdı. Bu əsərdə Müsəddiq fenomenindən yüksək səviyyədə bəhs olunmuşdur.³ S. Zabih tədqiqat əsərində daha çox İran şahı ilə Müsəddiq arasında olan ziddiyyətləri və bu ziddiyyətlərin səbəblərini işıqlandırmışdır. İran islam inqilabının köklərini, bu inqilabı labüd edən səbəbləri sadalayarkən o, 1951-1953-cü illərdəki hadisələrin rolunu xüsusilə vurğulayır. Şahla Müsəddiq arasında olan münasibətlər Stanford Universitetinin İran Araşdırmaları Mərkəzinin direktoru Abbas Milaninin Məhəmməd Reza Pəhləvi haqqında 2011-ci ildə nəşr olunmuş fundamental monoqrafiyasında da geniş araşdırılmışdır.⁴ Professor Milaninin əsərin IX və X fəsilər bilavasitə 1951-1953-cü il hadisələrini əhatə edir.

Müsəddiqin baş nazir olduğu dövrdə neft naziri vəzifəsini icra etmiş Fuad Ruhani sonralar hadisələrin canlı şahidi kimi xatirə məzmununda olan

¹ Farhad D. MOSSADEGH: A Political Biography. Iran, Croom Helm, 1986. 228 p.

² Homa K. Musaddig and the struggle for power in Iran. London: I.B.Taurus, 1990, 315 p.

³ Sepehr Z. The Mossaddegh era: Roots of the Revolution. Chicago: Lake View Press, 1982, 182 p.

⁴ Abbas Milani. The Shah. Palgrave Macmillan, 2011, 488 p.

əsəri ilə dövrün tarixşünaslığına öz töhfəsini vermiş oldu.¹ F. Ruhani Müsəddiqin hakimiyyəti dövründə Neft naziri vəzifəsində çalışmışdır. Onun monoqrafiyasında İran nefti ətrafında cərəyan edən hadisələr ətraflı şəkildə göstərilmişdir. Həmin əsər ingilis və fars dillərində nəşr olunmuşdur.

Müsəddiqin devrilməsi üçün MKİ tərəfindən hazırlanmış və həyata keçirilmiş “AJAX” əməliyyatına haqq qazandıran şəxslərdən biri kimi, bu əməliyyata rəhbərlik etmiş Kermit Ruzveltin yazdığı xatirələr toplusu olduqca maraqlı mənbədir.² Ruzvelt çevriliş əməliyyatının rəhbəri olduğu üçün adı göstərilən əsəri daha çox xatirə məzmunu daşıyır. Ruzvelt Müsəddiqin rəhbərliyi altında İranın SSRİ-nin “qucağına” sürüşdüyünü iddia etməklə əslində tədqiqatçı kimi yox, bir ABŞ rəsmisi mövqeyindən çıxış edir.

1953-cü ildə İranda MKİ əməkdaşları arasında fəaliyyət göstərmiş, hadisələrin daha bir canlı şahidi olan Riçard Kottam sonralar dövrün tədqiqatçılarından birinə çevrildi və mövzu ilə bağlı məqalə və əsərlər nəşr etdirdi. Onun əsərlərindən ən çox diqqət cəkəni 1988-ci ildə nəşr olunan, İranın soyuq müharibə dövründə ABŞ üçün əhəmiyyətindən bəhs edən kitabıdır.³ R.Kottamın tədqiqatlarında əsas yeri 1979-cu il hadisələri ilə 1953-cü il hadisələrinin səbəb-nəticə əlaqələrinin şərh olunmasına ayırmışdır. Qeyd olunan əsərdə 1953-63-cü illər arasında İran şahının necə despotik bir diktatora çevrildiyi əyani şəkildə şərh olunmuşdur.

MKI-nin İrandakı fəaliyyətindən bəhs edən əsərlərdən biri də Riçard Nikson administrasiyası zamanında ABŞ-ın İrandakı səfiri olmuş Riçard Helms tərəfindən qələmə alınmışdır.⁴ Helms 1953-cü ildə yüksək səlahiyyətli ABŞ orqanlarının İranla bağlı müzakirələrində yaxından iştirak etmişdir. Səfir olduğu dövrdə isə ABŞ-ın maraqlarının təmsilçisi kimi İran şahı ilə sıx münasibətdə olmuşdur. O öz siyasi fəaliyyəti zamanı yazdığı qeydlərini 2003-cü ildə xatirə məzmunlu kitab şəklində oxuculara təqdim etdi. Helmsin bu əsəri kifayət qədər ciddi faktlarla zəngindir. Lakin o, xatirələrində iranlıların amerikalılara qarşı getdikcə daha kəskin vüsət alan

¹ Rohani F. The political life of Mohammad Mosaddeq. Washington: IBEX, 2010, 326 p.

² Kermit R. Countercoup: the struggle for control of Iran. New York: McGraw-Hill Book Company, 1979, 217 p.

³ Richard W. Cottam. IRAN AND THE UNITED STATES: A Cold War Case Study. Published by University of Pittsburgh Press, 1988. 298 p.

⁴ Richard H. A look over my shoulder: A Life in the Central Intelligence Agency. Random House Publishing Group, 2004. 478 p.

qəzəbini yanlış olaraq müsəlman olmaları ilə əlaqələndirirdi. Müəllif göstərirdi ki, bu qəzəbin səbəbi müsəlmanların xristianları “kafir” kimi qəbul etmələrində idi.

Tim Ueynerin iri həcmli kitabında MKİ-nin ABŞ-ın 11 prezidentinin rəhbərliyi altında fəaliyyəti geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Kitabın “MKİ-nin ən böyük zəfəri” adlı fəslə AJAX əməliyyatından bəhs edir. Əsərdə Ueyner 1953-cü il çevrilişinin sonrakı nəticələrini “Eyzenhauerdən miras qalmış kül” adlandırır. Haqlı olaraq o, həmin çevrilişi MKİ-nin yanlış addımları içərisində qeyd etmişdir.¹

Dövrün hadisələrinin canlı şahidi olmuş, Müsəddiqlə danışıqlarda iştirak etmiş prezident Eyzenhauerin tərcüməçisi, MKİ direktorunun müavini, ABŞ-ın BMT-dəki səfiri kimi yüksək vəzifələrdə çalışmış Vernon Uolter əsərində Harrimanla Müsəddiq arasında aparılmış danışıqları geniş şəkildə şərh etmişdir.² Kitabın 13-cü fəslə “Müsəddiq və Harrimanın hekayəsi” adlanır. Bu fəsildə özünün bilavasitə iştirak etdiyi müzakirələrin təfərrüatları qeyd olunmuşdur. Vernonun Müsəddiq haqqında şərhlərində onun şəxsiyyətinə düzgün yanaşmadığı açıq şəkildə görünür.

İran-ABŞ münasibətlərinin böyük tədqiqatçılarından biri də əslən iranlı olan, Birləşmiş Ştatlarda yaşayıb yaratmış Fəxrəddin Əzimi olmuşdur. Onun İran tarixinin tədqiqatçısı kimi, birbaşa tədqiqat işinin əhatə etdiyi dövrdən bəhs edən əsəri rəsmi sənədlərdən istifadə edilməklə maraqlı faktları ortaya çıxarmışdır.³ Həmin əsərində Əzimi əsasən İranın daxili siyasi həyatına yer vermişdir. Müəllifin istifadə etdiyi İran mənbələri həmin dövrdə ölkədə yaranan siyasi hərəkəti ətraflı şəkildə əks etdirməyə imkan verir.

1951-53-cü illərdəki hadisələrin canlı şahidi olmuş Qulam-Rza-Səbri sonralar qələmə aldığı monoqrafiyasında dövrün hadisələrinə sadə bir vətəndaş gözü ilə münasibətini bildirmişdir.⁴ Onun ingiliscə tərcümə olunmuş bu kitabında Müsəddiq şəxsiyyəti ehtiramla yad edildiyi qədər şah sülaləsinə nifrət hissi açıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

¹ Tim W. Legacy of Ashes: The History of the CIA. New York: Random House, 2007, 702 p.

² Vernon W. Silent Missions. Published: New York: Doubleday, 1978, 654 p.

³ Azimi F. İran: the crisis of democracy // from the exile Reza Shah to the fall of Musaddiq. London-New York, I.B. TAURIS, 2009. 437 p.

⁴ Gholam-Reza-Sabri-Tabrizi. İran: a child's story, a man's experience. New York 1989, p-211, 304 p.

Mari Ann Heiz öz tədqiqatlarında¹ öyrənilən dövrdə İran nefti ilə bağlı böhranın araşdırılması ilə yaxından məşğul olmuşdur. Tədqiqatçı 1953-cü il çevrilişinin nəticəsini Məsəddiqin İran şahı ilə əvəzlənməsi kimi qələmə vermişdir. Əlbəttə, belə yanaşma düzgün olaraq dəyərləndirilə bilər. M.A. Heiz 1951-53-cü il hadisələrinin soyuq müharibə tarixində dönüş nöqtəsi olduğunu qeyd etmişdir. Ancaq tədqiqatçının 1953-cü il çevrilişini Britaniya və ABŞ-ın birgə şəkildə ilk “kommünizmin burnunu ovması” əməliyyatı hesab etməsi elmi baxımdan düzgün əsaslandırılmamışdır. Bu kitab həm də soyuq müharibə kontekstində, millətçiliyin artması zəminində Yaxın Şərqdə ABŞ-ın neft iqtisadiyyatı üzərində ağalığını ətraflı şərh edir.

Fəzlullah Zahidinin oğlu Ərdəşir Zahidinin öz uşaqlığından başlayaraq, atasının İranın baş naziri olduğu dövrü əhatə edən əsərində² əhəmiyyətli tarixi faktlar açıqlanmışdır. Lakin Ərdəşir bu əsərində İranın siyasi həyatında Məsəddiqin rolunu bir qədər aşağı səviyyədə təqdim etməklə yanaşı, Ərdəşir atasının ABŞ-ın köməyi ilə hakimiyyətə gətirildiyini birmənalı şəkildə rədd edir. Onun fikrincə, Fəzlullah Zahidi hakimiyyətə xalqın dəstəyi ilə gəlmişdi. Son dövrdə açılan arxiv sənədləri Ərdəşirin bütün bu iddialarını alt-üst etmişdir.

Problemin əhatə etdiyi dövr farsdilli tədqiqat işlərinin çoxluğu ilə də diqqəti cəlb edir. Xüsusən, Məsəddiqin siyasi fəaliyyətini, onun hökuməti dövründə ABŞ-İran münasibətlərini əks etdirən dəyərli tədqiqat işləri yazılmışdır.

İran xalqının Məsəddiqin hakimiyyəti dövründən başlayaraq İslam inqilabına qədər olan müddətdə keçdiyi inkişaf yolundan, Milli Cəbhə hökumətinin necə islam inqilabını yetişdirdiyindən bəhs edən əsərlərdən birinin müəllifi də polkovnik Qulamrza Necati olmuşdur. Necati əsərində qeyd edir ki, müasir dövrdə İranın bütün hökumət başçıları azadlığın, dövlət qanunlarının, dünyaya inteqrasiyanın təbliğatçıları olmuşlar. Onların arasında başlıca fərq ondadır ki, “bəziləri İran üçün İslam, bəziləri isə İslam üçün İran” ideyaları ilə hərəkət etmişlər. Onun iki cildlik iri həcmli əsəri Məsəddiqin “islami dəyərlərə zidd addımlar atan şəxs” olduğunu iddia edənlər üçün tutarlı cavabdır.³ Müəllifin Məsəddiqin dilindən gətirdiyi

¹ Heiss M. Empire and Nationhood: The United States, Great Britain, and Iranian Oil, 1950–1954. New York: Columbia University Press, 1997, 328 p.

² Memoirs of Ardeshtir Zahedi: From Childhood to the End of My Father's Premiership (1928-1954). Vol. I. USA, IBEX, 2012. 514 p.

³ Qulamrza N. Məsəddiq: mübarizə və qarşıdurma illəri. Tehran, 1998. 2 cildə, 1266 s.

sitatda deyilirdi: “Mən bir iranlı və bir müsəlmanam. Ömrüm boyu irançılığa və islama qarşı olan təhdidlərə qarşı savaşaçağam.”

Müsəddiqin baş nazir olmasının 50-ci ildönümünə həsr olunmuş, Huşəng Keşavərz və Həmid Əkbəri tərəfindən toplanan məqalələr 2005-ci ildə kitab şəklində çap olunmuşdur.¹ Fars dilində çap olunan həmin kitabda verilmiş məqalələr Müsəddiq hökumətinin fəaliyyətini müxtəlif istiqamətlərdən şərh edir.

Daha bir İran tədqiqatçısı İraj Əfşar Müsəddiqin bir hüquqşünas kimi siyasət, hüquq və maliyyə məsələlərinə həsr olunmuş məqalələrini, tezislərini, həmçinin, 1909-cu ildə Rene Viellarda verdiyi və “Les Nouvelles” jurnalında çap olunmuş ilk müsahibəsini toplayaraq kitab şəklində çap etmişdir.² Bu əsərdən Müsəddiqin siyasi görüşlərini ətraflı şəkildə anlamaq mümkündür.

Əli Conzadənin öz əsərində Müsəddiqin həyatını təsvir etməsi metodu bir qədər fərqlidir.³ Ə. Conzadə burada Müsəddiqin fəaliyyətini İranın vətənpərvər qəhrmanı kimi daha çox bədii təsvir vasitələrinə müraciət edərək göstərmişdir. Onun həmin əsərində Müsəddiqi vəsf edən şərlərə, milli liderin fəaliyyətini əks etdirən ağ-qara şəkillərə geniş yer verilmişdir.

Əbdülrza Huşəng Məhdəvinin fars dilində qələmə aldığı tədqiqat əsərində⁴ Müsəddiqin 20 silahdaşının 2 il ərzində siyasi fəaliyyətləri və faciəli taleləri əks olunmuşdur. H. Məhdəvi bu əsəri ilə Müsəddiqin siyasi fəaliyyətini təsvir edərək problemin tədqiqinə öz töhfəsini vermişdir.

İbrahim Humayunfərin fars dilində nəşr etdirdiyi kiçik həcmli əsəri tamamilə neftin milliləşdirilməsinə həsr olunmuşdur.⁵ H. İbrahim özü neft mütəxəssisi kimi İran hökumətində müxtəlif vəzifələri icra etdiyindən neft sənayesinin milliləşdirilməsi prosesini, bu yolda ölkəsinin üzleşdiyi çətinlikləri daha dəqiqliklə şərh etməyə nail olmuşdur.

Dissertasiyanın mənbə bazası. Dissertasiya işi Azərbaycan, türk, rus, fars və ingilis dillərində olan çoxsaylı mənbələr əsasında yazılmışdır. İstifadə olunmuş mənbələr arasında əsas yeri ABŞ və Rusiyanın

¹ *Amir Houshang Keshavarz Sadr*. Mossadegh and the Future of Iran. Barnes & Noble, 2005, 432 p.

² Əfşar İ. Məhəmməd Müsəddiq- hüquqi və siyasi suallar . Tehran: Zaminih nəşr, 2003. 300 s.

³ Conzadə Ə. Müsəddiq. Tehran, 1979. 287 s.

⁴ Məhdəvi Ə. Müsəddiqin silahdaşlarının taleyi. Tehran, 2004. 286 s.

⁵ Humayunfur İ. İranın neft sənayesinin milliləşdirilməsi: yaxın bir xatirə. Bethesda, Mariland İbex publishers, 2000. 132 səh.

arxivlərindən əldə olunmuş materiallar tutur. Rusiya Dövlət sosial-siyasi tarix arxivinin materiallarından istifadə etməklə amerikalı tədqiqatçıların SSRİ-nin İrana münasibətilə bağlı olan bir sıra fikirlərinin yanlış olduğu sübuta yetirilmişdir. Həmin arxivin istifadə olunmuş materialları mətbuatda açıqlanmamış məlumatlarla zəngindir. Mövzu haqqında Azərbaycan dilində istifadə olunmuş mənbələr yalnız o dövrlük mətbuat nümunələrindən ibarətdir. Tədqiqat işində bəhs olunan dövrdə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Kommunist”, rus dilində nəşr olunan “Bakinskiy rabochiy” kimi qəzetlərdə İranla bağlı hadisələr günbəgün işıqlandırılırdı. Mətbuat nümunələri arasında farsdilli qəzet və jurnallara, rus və ingilis dilində nəşr olunmuş, 1951-53-cü illərdəki hadisələri əks etdirən mətbuat materiallarına geniş yer verilmiş, Moskvada dərc olunan “Novaya i noveyşaya istoriya” jurnalında birbaşa 1953-cü il hadisələrini işıqlandıran məqalədən istifadə olunmuşdur.¹ Tədqiqat işi yazılarkən, ABŞ-ın dövlət arxivinin ictimaiyyətə açıqlanmış, birbaşa tədqiqat ilə əlaqədar olan çoxsaylı sənədlərindən istifadə olunmuşdur. Bu sənədlərin böyük əksəriyyəti Birləşmiş Ştatların xarici əlaqələr üzrə arxivinə (FRUS) məxsusdur. ABŞ Milli Arxivi və Sənədlər İdarəsində saxlanılan bu materialların böyük əksəriyyəti Birləşmiş Ştatların xarici əlaqələr üzrə sənədlər seriyasına aiddir. Eyni zamanda ABŞ Milli Təhlükəsizlik Şurasının, MKİ-nin İranla bağlı hesabat və memorandumlarından, Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin (RQASPI), Rusiya Federasiyası Xarici Siyasət Arxivini (RFXSA) və Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivinin (RDƏYTA) materiallarından, Azərbaycan Dövlət Arxivinin sənədlərindən məsələnin tədqiqi zamanı geniş surətdə istifadə olunmuşdur. Ümumilikdə, dissertasiya işinin əsas ədəbiyyat bazasını ingilisdilli materiallar təşkil edir. ABŞ-ın İrandakı səfirinin Vaşinqtonla yazışmaları, müntəzəm olaraq göndərilən hesabat teleqramları, Britaniyadakı ABŞ səfirinin hesabatları, MKİ-nin Yaxın və Orta Şərq regionu haqqında illik məruzələri dissertasiya işinin tədqiqində əhəmiyyətli mənbələrdir. Bundan başqa, İranın neft məsələsinin Beynəlxalq Haaqa Məhkəməsində müzakirə olunması zamanı iclaslarda səsləndirilən fikirləri tədqiq etmək üçün Məhkəmənin arxiv materialları əldə olunmuşdur. Müsəddiqin devrilməsi üçün həyata keçirilən əməliyyatın bütün detallarının əks olunduğu MKİ materialları, hökumət çevrilişinin gizli məqamlarının işıqlandırılmasında mühüm rol oynamışdır. Dissertasiya işində fars, ingilis və rus dillərində məşhur tədqiqatçıların əsərlərinə əlavə

¹ Глазунова Е.Н. США и государственный переворот в Иране 1953 года (по материалам архива ЦРУ) // Новая и новейшая история, Москва, 2013, №3, с. 100-117.

kimi verilmiş sənədlərə də yer verilmişdir. 1951-53-cü illərdəki hadisələrin iştirakçılarının xatirələri, qeydləri tədqiqat işinin araşdırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu xatirələr içərisində Müsəddiqin xatirələri, Əhmədabaddan yazdığı məktublar, Fateminin xatirələri, onun avtobiografiyası, İranda fəaliyyət göstərmiş xarici rəsmilərin xatirələri, sadə vətəndaşların gözləri önündə baş verən hadisələri sonralar qələmə alması və s. kimi qaynaqlar əsas yer tutur. Müsəddiqin özü tərəfindən qələmə alınan xatirələri dövrün tədqiq olunması baxımından mühüm mənbədir.¹ Bütün bu sadalanan tədqiqat əsərlərindən başqa Müsəddiqin hakimiyyəti dövründə xarici işlər naziri olmuş, parlaq siyasətçilərdən biri olan Hüseyn Fatemi haqqında yazılan avtobiografik əsərlər də mövzunun tədqiq edilməsi baxımından önəmli yer tutur. Hüseyn Fatemi İran xalqının həqiqi vətənpərvər, cəsarətli siyasətçi kimi yad etdiyi şəxslərdən biridir. Bunu onun haqqında yazılmış, Fateminin siyasi fəaliyyətini vəsf edən əsərlərdən açıq-aşkar görmək mümkündür.²

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıya qoyulan başlıca məqsəd 1951-1953-cü illərdə Milli Cəbhə hökuməti dövründə ABŞ-İran münasibətlərindəki gərginliyin obyektiv və subyektiv səbəblərini müəyyən etmək olmuşdur. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat işi aşağıdakı məsələləri araşdırmağı qarşısına vəzifə kimi qoymuşdur:

- ABŞ-in İrandakı strateji maraqlarının köklərini müəyyənləşdirmək;
- Bu maraqların həyata keçməsinə labüd edən iqtisadi-siyasi şərtlərin təzahür etməsinə səbəb olan amillərin aydınlaşdırılması;
- İranın SSRİ və Qərbi arasında hansı siyasi manevrlərlə öz varlığını qorumasını ortaya çıxarmaq;
- İranda baş verən 1951-ci il milli inqilabının həqiqi məzmununu işıqlandırmaq;
- Uzun müddət İran hökuməti tərəfindən arxa fonda saxlanılan, hətta dini lider Ayətullah Xomeyni tərəfindən iftiralara və sıxışdırılmalara məruz qalmış Müsəddiq hərəkatının əsas ideyasını müəyyənləşdirmək;
- Müsəddiq hökumətinin devrilməsində öz rolunu inkar edən MKİ-nin bu əməliyyatın əsas yaradıcısı və icraçısı olduğunu sübut etmək;
- soyuq müharibə dövründə ABŞ-in dövlət maraqları uğrunda yerli hökumətləri devirərək, xalqların milli istiqbalı ilə oynayan MKİ-nin ilk irihəcmli əməliyyatının tarixi detallarını üzə çıxarmaq.

¹ Məhəmməd M. Müsəddiqin xatirələri. İraj Əfşər tərəfindən redaktə olunmuşdur. Tehran, İlmî nəşriyyat, 1986. 421 s.

² Nəsrullah Ş. Baxtər-e Emruz qəzetinin direktoru Hüseyn Fateminin bioqrafiyası və siyasi kampaniyası. Tehran, 1985. 405 s.

- ABŞ-ın İrandakı maraqlarının formalaşmasının tarixi mərhələlərini, sonrakı illərdə iki ölkə arasındakı münasibətlərin mənfi istiqamətdə dəyişməsi üçün zəminin necə hazırlanmasını izah etmək;

Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi tədqiqatlarda qəbul olunmuş ümumi elmi prinsiplər təşkil edir. Müəllif problemin araşdırılmasında şərh, təhlil, tənqidi-təhlil və tarixi müqayisə metodlarından istifadə etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə ABŞ-ın İran siyasətinin bu dövrü xüsusi olaraq tədqiqat obyektinə kimi seçilmişdir;

- Yaxın və Orta Şərqdə islam radikalizminin meydana çıxmasında ABŞ-ın xarici siyasətdə buraxdığı səhvlərin nə dərəcədə rol oynadığı göstərilmişdir.;

- ABŞ-ın xüsusi kəşfiyyat orqanlarının və idarəçilik strukturlarının son dərəcə mötəbər mənbələrindən ilk dəfə istifadə olunaraq tədqiqat mövzusu işıqlandırılmışdır;

- Azərbaycan tarixşünaslığında bu zamana kimi haqqında sadəcə adı çəkilməklə üstündən keçilmiş, 1953-cü ildə İranda baş verən hökumət çevrilişinin detalları açıqlanmışdır;

- Azərbaycan tarixşünaslığında haqqında az bəhs olunan Məhəmməd Müsəddiq şəxsiyyəti və siyasi həyatı araşdırılmış, onun bir İran vətənpərvəri olduğu sübut olunmuşdur;

- İran İslam inqilabı zamanı Ayətullah Xomeyninin istifadə etdiyi milli qüvvələrin tarixçəsinə geniş yer verilmişdir;

- ABŞ-ın strateji və iqtisadi maraqlarında İranın əhəmiyyəti tədqiq olunmuşdur;

- Uzun müddət amerikalılar tərəfindən inkar olunan ABŞ-ın 1953-cü il İrandakı hökumət çevrilişində oynadığı rolu arxiv materialları əsasında öz təsdiqini tapmışdır;

- H. Trumen və D. Eyzenhauer hökumət kabinetlərinin (və ya demokratların və respublikaçıların) İrana münasibətlərində fərqli və oxşar tərəflər aydın şəkildə göstərilmişdir;

- Qərb dövlətlərinin SSRİ-nin ekspansiya siyasətinə bütün mövqelərdə mane olmaq cəhdləri və siyasi manevrləri qeyd olunmuşdur.

Dissertasiyanın əməli-təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin əsas müddəalarından və nəticələrindən, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, İran tarixinə və ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərq regionunda siyasətinə dair əsərlərin yazılmasında, ABŞ-ın müasir tarixinin yazılmasında, problemin müxtəlif tərəflərinə dair gələcək elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında, Ümumi tarix və Beynəlxalq münasibətlər tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında, ali təhsil müəssisələrində

mühazirələrin oxunmasında və seminar məşğələlərinin keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Həmin kafedranın 27 mart 2014-cü il tarixli iclasında ilkin, 29 sentyabr 2014-cü il tarixli iclasında ikinci dəfə müzakirə olunaraq müdafiəyə buraxılmışdır. Dissertasiya mövzusu üzrə nəşr olunmuş məqalə və tezislərdə tədqiqatın əsas məzmunu, başlıca müddəə və nəticələri öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, öyrənilmə səviyyəsi və mənbəşünaslıq bazası şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası müəyyənləşdirilmiş, elmi yeniliyi, əməli-təcrübi əhəmiyyəti verilmişdir.

Dissertasiyanın iki paragrafdan ibarət olan birinci fəslə “**XX əsrin 40-cı illərinin sonu 50-ci illərinin əvvəllərində ABŞ-ın İranda mövqeyinin güclənməsi**” adlanır. Bu fəslin ilk paragrafi göstərilən dövrdə İranda mövcud olmuş daxili iqtisadi-siyasi vəziyyəti şərh edir. II Dünya müharibəsindən sonra İranda iqtisadi vəziyyətin ağır olması siyasi münasibətlərdə aydın şəkildə özünü büruzə verirdi. I fəslin ikinci paragrafında ABŞ-ın və eləcə də SSRİ, Britaniya kimi böyük dövlətlərin bu ərazidə mövqə üstünlüyü uğrunda rəqabətindən bəhs olunur. Bu ölkənin zəngin təbii ehtiyatları və olduqca böyük strateji əhəmiyyətli təbii-coğrafi mövqeyi, SSRİ ilə qonşu olması ABŞ-ın bu ölkəyə marağının artan xətt üzrə davam etməsini şərtləndirən əsas amillər idi. Birinci dünya müharibəsindən sonra isə ABŞ-ın İranda eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə möhkəmlənmək tədbirləri daha ciddi xarakter aldı. Bu məqsədini reallaşdırmaq üçün Birləşmiş Ştatlar geniş əməli tədbirlərə rəvac verdi. Tarixən İngiltərə ilə dostluq və müttəfiqlik münasibətlərində olsa da ABŞ

və İngiltərənin bu regionda siyasi maraqları toqquşurdu. II Dünya müharibəsindən sonra müharibə illərində müttəfiq olmuş SSRİ, ABŞ və İngiltərənin siyasi maraqlarında ziddiyyətlərin daha qabarıq şəkildə üzə çıxdığı əsas regionlardan biri də İran oldu. ABŞ Soyuq müharibə illərində bir an belə olsun bu ölkəni diqqətdən kənarda qoymadı. XX əsrin 40-cı illərinin sonu 50-ci illərinin əvvəllərində İran şahı Qərb bloku ilə yaxın münasibətdə fəaliyyət göstərirdi. Buna görə də İranın hökumət başçılarının təyin olunmasında ABŞ və Britaniyanın güclü təsir imkanları var idi. Hətta bu dövlətlərlə razılaşdırılmadan İranın Baş naziri vəzifəsinə kimsə gətirilə bilməzdi.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Milli Cəbhə hökumətinin qurulması və ABŞ-İran münasibətləri”** adlanır. Bu fəsil iki dövlət arasındakı siyasi gərginliyin artması şəraitində baş vermiş hadisələrdən bəhs etməklə iki paraqraftan ibarətdir. Fəslin birinci paraqrafı milli hökumətin qurulması və İran neftinin milliləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. 40-cı illərin sonlarından başlayaraq İranda baş qaldıran Milli hərəkət 50-ci illərin əvvəllərində özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu hərəkətin əsas orqanı “Milli Cəbhə” təşkilatı, aparıcı siması isə Doktor Məhəmməd Müsəddiq idi. Təbii sərvətlərin milliləşdirilməsini əsas hədəf kimi müəyyən edən “Milli Cəbhə” təşkilatının mübarizəsi 1951-ci ildə Müsəddiqin baş nazir təyin olunması ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Çoxları üçün utopiya kimi görünən İranın təbii sərvətlərinin milliləşdirilməsi, xarici inhisarçıların, xüsusilə ingilislərin ölkədən çıxarılması reallığa çevrildi. İngiltərə-İran neft şirkətinin səhmlərinin milliləşdirilərək yeni yaradılmış İran Milli neft şirkətinin səlahiyyətləri altına keçirilməsinin yaratdığı ziddiyyətlər çox keçmədən beynəlxalq böhran həddinə çatdı. Neftin milliləşdirilməsi mütərəqqi addım olsa da sorakı illərdə İran iqtisadiyyatının geriləməsinə daha da sürətləndirdi. Uzun illər İngiltərə-İran neft şirkəti tərəfindən istismar olunan İranın neft yataqlarından əldə olunan neftin ixracını və daşınmasını ingilislər həyata keçirirdi. Bu müddətdə onlar İranın özündə neft mütəxəssisləri yetişdirilsini və tankerlər istehsalına imkan verməmişdilər. İngiltərə tərəfindən İran neftinə qoyulan embarqo və bu ölkəyə qarşı tətbiq olunan sanksiyalar iqtisadi geriləmənin sürətlənməsinə, neft sənayesinin durğunluğuna səbəb olmuşdu. İkinci paraqrafta İran neftinin milliləşdirilməsindən sonra bu məsələnin beynəlxalq böhran həddinə çatması, həmçinin ABŞ-ın bu məsələdə mövqeyi işıqlandırılır. Artıq İrandakı proseslər bütün dünyanın diqqətini öz üzərində cəmləşdirmişdi. Bu məsələnin nə ilə nəticələncəyi barədə Qərb dövlətləri daha çox həyəcanlı idilər. Baxmayaraq ki, İrana qarşı SSRİ də laqeyd deyildi, lakin o zaman bu ölkə ilə bağlı məsələlərə qarışmaqdan ehtiyat

edirdi. İngiltərə ilə maraqlarının İranda toqquşmasına baxmayaraq, ABŞ tərəfi çalışdı ki, neft böhranı sakit şəkildə öz həllini tapsın. H.Trumenin hakimiyyəti illərində ABŞ adminstrasiyası ciddi cəhdlə çalışdı ki, İngiltərəni İrana güc tətbiq etmək fikrindən daşındırsın. Çünki hesab edirdilər ki, İranın Qərb tərəfindən sıxışdırılması bu regionda antiimperialist mübarizəni kəskinləşdirə bilər. Bütün bu illər boyunca ABŞ nümayəndələri İngiltərə ilə İran arasında münasibətləri nizama salmaq üçün vasitəçilik etsələr də heç bir nəticəsi olmadı. Vasitəçi kimi Avril Harimanın göndərilməsi belə heç bir irəliləyişə səbəb olmadı. Bu fəsildə bəhs olunan hadisələr İran nefti ilə bağlı beynəlxalq böhranın ən yüksək mərhələsidir. 1952-ci il iyul ayının 6-da İran məclisi 65 deputatdan 52-i lehinə, 10 nəfəri bitərəf, 3 nəfəri əleyhinə olmaqla Müsəddiqi daha iki il müddətinə Baş nazir vəzifəsində saxladı. Təşkil olunmuş yeni kabinetinin siyahısını şaha təqdim etmək üçün saraya gəldikdə Müsəddiq, o vaxta qədər heç bir hökumət başçısının cəsarət etmədiyi bir məsələni müzakirə etdi. O, şahdan Müdafiə nazirliyinin idarəsinin hökumətə həvalə olunmasını istədikdə şah onun bu istəyinə qarşı olduqca sərt cavab verdi. Müsəddiq təklifinin rədd ediləcəyi təqdirdə istefa verəcəyini bildirdi. O, iyul ayının 17-də öz istefa ərizəsini şaha təqdim etdi.¹ Onun yerinə Qəvam-əs Səltənə təyin olundu. Lakin onun hakimiyyəti cəmi dörd gün sürdü. Xalq kütlələrinin təzyiqi ilə Müsəddiq yenidən hakimiyyətə qaytarıldı. ABŞ və Britaniya hökumətləri indi İranla bağlı məsələdə həmişəkindən daha artıq yaxınlaşmağa məcbur olmuşdular. ABŞ hökuməti çevriliş etmək fikrini qətiləşdirdikdən sonra Britaniya hökuməti bu məsələdə xeyli ruhlanmışdı. Müsəddiqin yenidən hökumət başına qaytarılması İran tarixində önəmli bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Eyni zamanda, Qərb dövlətlərinin İranla bağlı planlarına yeni müddəalar əlavə edildi. Ancaq, sonrakı proseslər sübut etdi ki, Britaniya və ABŞ bu dövrdən sonra heç vaxt İranda əvvəlki təsir imkanlarını və nüfuzlarını bərpa edə bilmədilər.²

“Duayt Eyzenhauer hakimiyyətə gəlməsindən sonra Məhəmməd Müsəddiq hökumətinin devrilməsində ABŞ-ın rolu” adlanan üçüncü fəsildə ABŞ-da hökumət dəyişikliyindən sonra İranda milli hökumətin çevriliş yolu ilə devrilməsindən söhbət açılır. Bu fəsil üç paragrafdan ibarətdir. Birinci paragraf İran xalqının tələbilə Məhəmməd Müsəddiqin 1952-ci ildə yenidən hakimiyyətə qaytarılması ilə başlayır. Bu dövrdən

¹ Sepehr Z. The Mossaddegh era: Roots of the Revolution. Chicago: Lake View Press, 1982, 182 p.

² Bax: Henry K. Diplomacy. New York: Simon & Schuster, 1994, 912 p.

etibarən İranın siyasi həyatında yeni mərhələ başlayır. Müsəddiqin istefasından sonra xalqın meydanlara çıxıb onu dəstəkləməsi Qərbin onu qanuni yolla hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq planlarının üstündən xətt çəkdi. Müsəddiq bu addımı ilə ölkədə nə qədər yüksək bir imicə sahib olduğunu göstərmiş oldu. Geniş xalq kütlələrinin təzyiqləri qarşısında davam gətirməyən Qəvam əs Səltənə vəzifəsindən istefa verərək İrandan qaçdı. Nə Məhəmməd Rza şah, nə də müxalif olan digər qüvvələr 1952-ci il iyul ayının 21-də Müsəddiqin yenidən hakimiyyətə gətirilməsinə mane ola bilmədilər. Müsəddiqin yenidən hakimiyyətə qaytarılması ilə İran tarixində önəmli bir mərhələnin əsası qoyuldu. Baş verən son hadisələr ölkənin sosial-siyasi həyatına ciddi təsir etmişdi. Orduda ruh düşkünlüyü müşahidə olunurdu. Milli Cəbhə təşkilatının rəhbərləri arasında baş qaldıran narazılıqlar kəskinləşməkdəydi. Müsəddiqin silahdaşlarından Ayətullah Əbülqasim Kaşani, Müzəffər Bəqai, Əbülhəsən Xeyrizadə və Hüseyn Məkkinin Müsəddiqlə aralarındakı fikir ayrılıqları getdikcə dərinləşirdi. İstefada olan hərbiçilər və bir sıra siyasi xadimlər Müsəddiq əleyhinə keçmiş daxili işlər naziri general Fəzlullah Zahidi ilə yaxınlaşmağa başlamışdılar. ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (MKİ) hesab edirdi ki, əgər Müsəddiq bu mübarizədə qalib gələrsə ölkədə öz təsir gücünü ikiqat artıracaqdı.¹ Son hadisələr ABŞ rəsmilərinin təxmin etdiyi kimi şahın Müsəddiqlə mübarizədə son dərəcə zəif olduğunu sübut etdi. Britaniya hökuməti İran məsələsində ümitsizliyə yuvarlanmağın içindəyəkən onlar üçün yeni bir ümid işığı yandı. ABŞ-da yaxınlaşan prezident seçkilərində Trumenin namizədliyini irəli sürməyəcəyi qətiləşmişdi. Trumenin hakimiyyəti dövründə Britaniya hökumətinin təzyiqlərinə baxmayaraq, ABŞ hökuməti Müsəddiqin zorla devrilməsi fikrinə heç vaxt dəstək vermədi.

Fəslin ikinci paragrafında ABŞ-da respublikaçıların hakimiyyətə gəlməsi ilə İranla siyasi münasibətlərdə baş verən dəyişiklikləri aydın şəkildə görmək olar. 1952-ci il yanvar ayının 20-dən ABŞ hökumətinin başına keçən respublikaçıların İranla münasibətindəki dəyişikliklər çox keçmədən özünü büruzə verməyə başladı. Duayt Eyzenhauer Müsəddiq hökumətini çevrilish yolu ilə devirmək planına dəstək verdiyini açıqladı. 1952-ci ilin dekabr ayından etibarən Müsəddiq hökumətini devirmək planının ilkin mərhələsini təşkil edən İranı daxili iğtişaşlar yolu ilə silkələmək prosesi artıq başlanmışdı. Britaniya və ABŞ hökumətinin İrandakı əlaqətləri olan bir sıra qəbilə liderləri hərəkətə gəlmişdilər.

¹ National Archive Records Administration/ The Central Intelligence Agency on the Regulatory Detailed Plan (CIA- RDP) 80R01443. p.4

Fəslin üçüncü paragrafı İranda Milli hökuməti devirmək üçün hazırlanmış “TP AJAX” əməliyyatı planından və bu əməliyyatın həyata keçirilməsindən bəhs olunur. 1953-cü ilin əvvəllərindən etibarən Britaniya və ABŞ-ın gizli kəşfiyyat idarələri bütün söylərini İrandakı hökumət çevrilişinin qüsursuz hazırlanmasına yönəlmişdilər. Nəhayət 1953-cü ilin avqust ayında ikinci cəhddən sonra çevriliş nəticəsində Məsəddiq hökuməti devrildi. Bundan sonra İranda baş nazir vəzifəsinə gətirilən Fəzlullah Zahidi neft böhranının aradan qaldırılması üçün ABŞ və İngiltərə ilə danışıqlara başladı. Uzun müzakirələrdən sonra, nəhayət, 1954-cü ilin yanvar ayında konsorsium planı hazırlanıb başa çatdırıldı. Plana görə İİNS və İran hökuməti arasında bağlanmış müqavilə ikitərəfli razılaşma ilə ləğv olundu. İİNS mülkiyyətinin milliləşdirilməsinə razılıq verdi. Yaradılmış şirkətlər qrupu İran hökuməti ilə danışıqlara başladılar. İran hökuməti şirkətlər qrupunun tərkibində hər hansı bir şirkətin 50 faiz paya yiyələnməsinin əleyhinə idi. İİNS isə minimum 50 faiz pay almaq üçün təkid edirdi. Konsorsiumun tərkibinə beş amerikan, bir holland, bir fransız və bir ingilis şirkəti daxil edilmişdi. Ümumilikdə konsorsiumun tərkibi 8 neft şirkətindən (Nyu Cersi Standart oyl, Sokony Vakum, Kaliforniya Standart oyl, Qalf oyl, Texas, İİNS, Royal Daç/Şell, Fransa neft şirkəti) ibarət oldu. Nəhayət, 1954-cü il avqust ayının 5-də İran hökuməti ilə Beynəlxalq konsorsium arasında razılaşma imzalandı. Sazişə görə İran Milli Neft Şirkətinin mülkiyyətində olmaqla 8 şirkəti özündə birləşdirən konsorsium İran neftini istehsal edib satışa çıxarmalı idi. Əldə olunan gəlirin 50 faizi İrana çatmalı idi. Yerdə qalan gəlir 8 şirkət arasında bölüşdürüləcəkdi. Bu gəlirdən 40 faizi sonradan adı dəyişdirilərək Britiş Petroleum (BP) olan keçmiş İİNS-nə, 40 faizi 5 amerikan şirkətinə, yerdə qalan 20 faiz gəlir isə Royal Daç/Şell və Fransa Neft Şirkətinin payına düşməli idi. Bundan başqa konsorsiumda təmsil olunan 7 şirkət BP-yə kompensasiya olaraq 1 milyard dollar ödəməli idi. Neftin satışının təmin olunması İranın daxili vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırdı.

Qərb üçün İrandan gələ biləcək təhlükənin qarşısı alınmış hesab olunurdu. ABŞ bu regionun kommunist təhlükəsinə qarşı dura bilməsi üçün İranın hərbi və iqtisadi baxımdan güclənməsinə böyük əmək sərf etdi. 19 avqust çevrilişindən sonra Məhəmməd Rza şahın özünə inamı xeyli artmışdı. Britaniya və ABŞ-ın “güclü əllərini çiynində hiss edən” şah, sonrakı illərdə İranın qətiyyətli monarxına çevrildi. Çevrilişdən sonra siyasi müxaliflərinə və kommunistlərə qanlı divan tutan İran hökuməti müxalifəti əzərək tərkisilah edə bilmişdi.

Nəticədə dissertasiyanın qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilmə ardıcılığı və başlıca ümumiləşdirmələr öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. "The nationalization of Iranian oil during the National Front government and the position of Western countries in this respect" - "Qileya", Kiev, 2013, 72(№5). s.260-265
2. "XX əsrin 40-cı illərinin sonu 50-ci illərinin əvvəllərində ABŞ-ın İranda fəaliyyətinin genişlənməsi." – "Bakı Universitetinin Xəbərləri". Humanitar Elmlər Seriyası (tarix elmləri üzrə), 2013, №3, s.141-148.
3. "1951-52-ci illərdə İran nefti ilə bağlı beynəlxalq böhran və ABŞ hökumətinin tədbirləri" - "Tarix və onun problemləri", Bakı-2013, №3. s.173-181
4. "XX əsrin 40-cı illərinin sonu 50-ci illərinin əvvəllərində ABŞ-ın İranda möhkəmlənmə tədbirləri." - Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2013, I cild, s.198-199
5. "1951-52 –ci illərdə İran nefti ətrafında yaranmış beynəlxalq böhranın aradan qaldırılması yolunda ABŞ və Böyük Britaniya hökumətləri arasında ziddiyyətlər." – "Gəncə Dövlət Universitet Elmi Xəbərləri." Humanitar elmlər seriyası (tarix elmləri üzrə), 2014, №1. s.164-171
6. "İranda 1952-ci ildə Məhəmməd Müsəddiqin ikinci dəfə hökumət başçısı təyin olunması ilə ölkənin daxili və xarici siyasi kursunda baş verən dəyişikliklər."- "Bakı Universitetinin Xəbərləri." Humanitar Elmlər Seriyası (tarix elmləri üzrə), 2014, №1. s.159-165
7. "İran neft böhranı illərində (1951-1953) ABŞ, İngiltərə və SSRİ-nin planlarında." "Milli mədəni dəyərlərin qorunması qloballaşan dünyamızın aktual problemdir" mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı, 2014.
8. "XX əsrin 40-cı illərinin sonu 50-ci illərinin əvvəllərində İranın daxili iqtisadi-siyasi vəziyyəti." – "Pedaqoji Universitet Xəbərləri", 2014, №3. s.121-128
9. "1951-1953-cü il hadisələrinin sonrakı illərdə ABŞ-İran münasibətlərinə təsiri." – "Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı". Bakı, 2015.

**ИРАНСКАЯ ПОЛИТИКА В США
(1951-1953)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена политической деятельности США в Иране в 1951 – 1953-х годах.

Представленная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В введении даются сведения об актуальности темы, степени изученности, цели, научной и практической значимости, методологической основе, хронологических рамках, объекте, апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации, называемая «Усиление позиций США в Иране в конце 40-х начале 50-х годов», состоит из двух частей. В этой главе автор описывает внутреннее социально – экономическое и политическое положение Ирана в конце 40-х начале 50-х годов и раскрывает планы США в отношении этой страны и направление ее действий.

Вторая глава диссертации называется «Создание правительства Национального Фронта и американо – иранские отношения». Здесь автор уделяет большое внимание периодам развития национального движения начатого в Иране, а также проливает свет на изменения в американо – иранских политических отношениях после создания Национального правительства на основе архивных документов.

Третья глава называется «Приход к власти Дуайта Эйзенхауэра и роль США в свержении правительства Мухаммеда Мосаддига». Глава посвящена изменению отношения к правительству Мухаммеда Мосаддига, после прихода к власти республиканцев. Эта часть диссертации завершает события 1951-1953-х годов описанием попыток устранения нефтяного кризиса и раскрытием операции ТР-АЈАХ, проведенной с целью свержения Национального Правительства.

В заключение диссертации подводится итог исследованию, делаются обобщения и анализируются полученные результаты.

**THE POLICY OF THE USA IN IRAN
(1951-1953)**

SUMMARY

The dissertation is devoted to political activity of the USA in Iran in 1951 – 1953 years.

The presented work consists of introduction, three three chapters, the conclusion and the list of the used literature.

In introduction the information on relevance of a subject, degree of study, the purpose, scientific innovation, goals and objectives, the scientific and practical importance, a methodological basis, a chronological framework, object, approbation and structure of the thesis is supplied.

The first chapter is called "Strengthening positions of the USA in Iran in the late of 40th the beginning of the 50th years" consists of two parts. In this chapter the author describes internal socially – economic and political situation of Iran in the late of the 40th the beginning of the 50th years and opens plans of the USA concerning this country and the direction of its actions.

The second chapter of the thesis is called "Creation of the government of the National Front and American – Iranian relations". Here the author pays much attention to the periods of development of the national movement begun in Iran and also sheds light on changes in American – Iranian political relations after creation of the National government on the basis of archival documents.

The third chapter is called "Coming to power of Dwight Eisenhower and a role of the USA in overthrow of the government of Muhammad Mosaddeg". It is devoted to change of the relation to Muhammad Mosaddeg's government, after coming to power of republicans in USA. This part of the thesis finished events of 1951-1953 years the description of attempts of elimination of oil crisis and disclosure of the operation TP AJAX performed for the purpose of overthrow of the National Government.

The dissertation comes to the end in the part of conclusion.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

НАСИМИ АДИЛ оглы РЗАЕВ

**ИРАНСКАЯ ПОЛИТИКА В США
(1951-1953)**

Специальность: 5502.01 - Всеобщая история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

БАКУ - 2015